

İbnü'l-Cevzi'nin Tefsiru Lüğati'l-Kur'an Ve El-Vücuḥ Ve'n-Nezair Adlı Eseri Arasındaki Farklar¹

The Differences Between Ibnu'l-Cevzi's Tefsiru Lugati'l-Qur'an And El-Wucuh Ve'n-Nezair

Ahmet Gökhan ÖZTÜRK

Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi, Sakarya, Türkiye

ÖZET

Kur'an-ı Kerim'in doğru anlaşılması için yapılan çalışmalar arasında Kur'an sözlüklerinin ayrı bir yeri vardır. Hatta ilk dört asır boyunca yapılan çalışmalar içerisinde bu türden eserlerin oranı sonraki dönemlere nispetle bir hayli fazladır. Bu eserler Garibü'l-Kur'an, el-Vücuḥ ve'n-nezair, Lüğatü'l-Kur'an, Ma'ani'l-Kur'an hatta Mecazü'l-Kur'an gibi isimlerle adlandırılmıştır. Son zamanlarda artan tahkik çalışmaları bu eserlerin büyük bir kısmını günümüze taşımış ve ilim adamlarının istifadesine sunmuştur.

İslam dünyasının ilmi bakımdan en müsmir bölgelerinden biri olan Irak coğrafyasının merkezinde, Bağdad'da doğup burada yaşayan İbnü'l-Cevzi de Kur'an'ın doğru anlaşılması için yukarıda isimleri verilen Kur'an sözlüğü türünden eserler kaleme almıştır. Üzerinde çalıştığımız ve baştan “dal” harfinin sonuna kadar tahkikini yaptığımız eser de bu türdendir. Adı kütüphane kayıtlarında “Tefsirü Lüğati'l-Kur'an” olarak geçen eser muhtemelen onun Nüzhetü'l-a'yuni'n-nevazir fi ilmi'l-vücuḥ ve'n-nezair adlı meşhur kitabının yeniden düzenlenmiş bir versiyonudur. Zira özellikle “ha” harfinden sonra her iki eser arasında büyük benzerlik bulunmaktadır. Süleymaniye Kütüphanesinin Şehid Ali Paşa bölümünde (nr. 116, 151 vr.) bulunan ve tahkiki tarafımızdan yapılan bu tek nüsha eser görüşümüzü destekleyen ayrı bir delildir. Belki de eser bir başkası tarafından İbnü'l-Cevzi'nin Nüzhetü'l-a'yuni'n-nevazir adlı bu önemli eserinden yararlanılarak yeni bir kitap olarak düzenlenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Bağdad, Kur'an, Lüğatü'l-Kur'an, Tahkik, Tefsir

ABSTRACT

Dictionaries of the Qur'an have great importance in the studies carried for the correct understanding of the Holy Qur'an. Moreover, the rate of this kind of works among the studies in the first four centuries of Qur'an is much more than the studies in the later periods. These works are titled as Gharib al-Qur'an, al-Wujuh wa al-Nadha'ir, Lugat al-Qur'an, Maani al-Qur'an and also Majaz al-Qur'an. Studies which increased in recent times have carried a large part of these works to this day and served them to scholars' use.

Ibn al-Jawzi, who was born and lived in Baghdad, the center of Iraq which was one of the most productive regions of Islamic world in terms of Islamic science, Wrote books such as Qur'an dictionaries, their titles given above, for correct understanding of Qur'an. The book which is studied and examined by us until the end of letter “d” (“dal”) is accounted among such works. The book registered as “Tafsir Lugat al-Qur'an” in library records is probably a rearranged version of his famous book “Nuzhat al-A'yun al-Nawadhir fi Ilm al-Wujuh wa al-Nadha'ir”, because especially after letter “h” (“haa”) there is a great similarity between the two books. This book, remaining in single copy in Sehid Ali Pasa (nr. 116, 151) section of Library of Suleymaniye and examined by us, is another evidence supporting our view. Maybe the book was written by someone else by using Ibn al-Jawzee's important work Nuzhat al-A'yun al-Nawadhir fi al-Wujuh wa al-Nadha'ir.

Key Words: al-Wujuh wa al-Nadha'ir, Lugat al-Quran, Tafsir, Gharib al-Quran, Examination-Analysis

1. GİRİŞ

İlk dönemden itibaren Kur'an'ı anlamaya ve yorumlamaya yönelik çabalar çeşitli çabalar ve çalışmalar görülmektedir. Başlangıçta bazı müslümanlar Kur'an'ı anlamak ve yorumlamak için Resul-i Ekrem'in (s.a.v) buyurduklarına bakarken ve O'nun açıklama ve yorumları alıp bunlardan başka hiçbir şeye iltifat etmezken kimileri de Resulullah'ın (s.a.v) açıklama yapmadığı yerlerin anlaşılması ve yorumlanması için başka kaynaklara başvurmuşlardır. Üzerinde durulan ayetler dil ile ilgili incelikler taşıyorsa konuya bu yönden eğilmiş, Arap şiiri ve nesrini şahit tutmuş; konu tarihi bir olayla ilgili ise bu konuda Ehl-i Kitab'a baş vurmaya ihmal etmemişlerdir. Sahabe neslinden sonra gelen Müslüman âlimler İslam toplumunda bazı istenmeyen ayrışmaların ve fırkalaşmaların ortaya çıkmasına şahit olunca Kur'an'ın hem lafzen hem de manen korunması için ciddi çaba içerisine girmişlerdir. Arap dilinin tedvini ve dil kaidelerinin oluşturulması bunun en önemli kısmı olmuştur. Hz. Ali ile başlayıp Ebü'l-Esved ed-Düeli (ö. 69/688) ile devam eden bu çalışmalar Abdullah b. Ebi İshak (ö. 127/745) ve İsa b. Ömer es-Sekafi (ö. II./VIII. yüzyıl ortaları) ile muşahhas ürünler vermiştir. Bu alandaki çalışmalar devam etmiş ve ilk iki asır içerisinde çok kıymetli eserler ortaya çıkmıştır. Halil b. Ahmed el-Ferahidi'nin (ö. 175/791) *Kitabü'l-Ayn* adlı sözlüğü bu açıdan bir şaheserdir. Eser Kur'an'ın anlaşılması ve yorumlanması bakımından da incelenmeye değerdir. Onun talebesi Sibeveyh (ö. 180/796), Arapça'nın gramerine dair yazdığı *el-Kitab*'ında Kur'an araştırmaları için de çok faydalı bilgiler vermiştir. Arapça'nın ilk yazılı kaynağı Kur'an-ı Kerim olduğu için bu dönemde Kur'an hem bir kaynak hem de elde edilen sonuçların tatbik edildiği bir kitap olarak görülüyordu. Bu ilk dönemde ortaya konan dil kaideleri ve bunlara göre yazılan kitaplar Kur'an'ın doğru okunması başta olmak üzere daha pek çok konuda ihtilafların önünü almış, toplumda bunun üzerinden fitne çıkarmak isteyenlerin etkisini kırmıştır.

Diğer bir çalışma alanı Kur'an cümle ve kelimelerinin anlamlarıyla ilgilidir. Arap dilinin zengin yapısı gereği kelimelere yüklenen birden fazla anlamdan hangisinin ilgili ayette kullanıldığını keşfetmek bazı ayetler için kolay olsa da başka bazı ayetler için derinlikli bir çalışmayı gerektirmektedir. Bazen ilgili lafzın veya kökün zengin

¹ Yüksek lisans tezinden derlenmiştir.

anlamlarının tamamı Kur'an-ı Kerim'de kullanılmıştır ama bu anlamlar kelimelerin geçtiği ayetlerden her birinde diğerinden farklı olmuştur. Bir kelimenin veya kökün birden fazla anlamda kullanılması, sesleri ve kökleri farklı muhtelif kelimelerin ise tek bir anlamda kullanılmasıyla ilgilenen yeni bir ilim dalı ortaya çıkmıştır. Âlimler bu ilim dalının işlevine bakarak “İlmü'l-Vücut ve'n-Nezair” veya “İlmü'l-Eşbah ve'n-Nezair” adını vermişlerdir. Bu ilim çerçevesinde Kur'an'da geçen kelime ve terkiplerden gerekli görülenler tek tek ele alınmış ve bunların Kur'an'ın muhtelif yerlerindeki anlamlarına işaret edilmiştir.

Kur'an lafızlarından bazısı, kabileler arasındaki kullanım farkı veya az kullanılması sebebiyle yaygın değildi. Sahabe zaman zaman bu kelimelerle neyin kastedildiğini tespit etmekte zorlanıyorlardı. Bu tür kelimeler için “garib” kelimesi kullanılmıştır. Daha sonra bu kelimeleri inceleyen ilim dalı için “Garibü'l-Kur'an” adı verilmiştir. Abdullah b. Abbas'ın bu tür kelimeler üzerinde özellikle durduğu bilinmektedir. Muhammed Fuad Abdülbaki, İbn Abbas'a (ö. 68/687) nisbet edilen Garibü'l-Kur'an'a dair bilgileri derleyerek *Mu'cemü garibi'l-Kur'an* (Darü'l-Ma'rife, Beyrut., ts. 2. bs.) adıyla bir eser hazırlamıştır. Anlamı kapalı kelimeleri açıklayan çok sayıda eser olmakla birlikte belki de bu alandaki en kıymetli eser büyük dil ve tefsir âlimi Rağıb el-İsfahani'ye (ö. 425/1033?) ait *el-Müfredat fi garibi'l-Kur'an*'dır (Diğer adları: Müfredatu elfazi'l-Kur'an, Mu'cemu Müfredati elfazi'l-Kur'an). Bu eseri ikmal maksadıyla yazılan, bir tefsir de yazan Semîn el-Halebi (ö. 756/1355)'nin *Umdetü'l-huffaz fi tefsiri eşrefi'l-elfaz* adlı sözlük çalışması da zikre değerdir.

2. İBNÜ'L-CEVZİ'NİN HAYATI

2.1. Ailesi ve Hayatı

Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdadi, 510 (1116) yılı civarında Bağdat.'ta doğdu. Onun Bağdat.'ta doğduğu hususunda ittifak edilmişse de doğum tarihiyle ilgili bazı ihtilaflar bulunmaktadır. Doğumunun 508, 509, 510 ve 511 tarihlerinden biri olduğunu söyleyen çeşitli kaynaklar varsa da bunlar arasında tercih edileni 510 (1116) tarihidir. (Harun, 1987; İbnü'l-Cevzi, 1986)

İbnü'l-Cevzi'nin soy ağacı hakkında da zengin bilgiler vardır. Dedelerinden Cafer b. Abdullah el-Cevzi'ye nispetle daha çok İbnü'l-Cevzi olarak tanınsa da kaynaklarda kendisinden Kureşi, Teymi, Bekri, Bağdadi, Hanbeli, Saffar gibi nisbe ve lakaplarla da söz edilir. Kureş Kabilesi'nin Teym dalının Bekr koluna mensub olduğu için Teymi, Bekri diye anılmış ve aynı şecereyle soyu Halife Hz. Ebu Bekir'e (r.a.) dayandırılmıştır. “Saffar” lakabıyla anılmasının sebebi, ailesinin bakır ticaretiyle meşgul olmasıdır. İbnü'l-Cevzi adıyla meşhur olması ise dedelerinden Cafer b. Abdullah el-Cevzi'nin Vasit bölgesinin Cevz muhitinde oturması ve ceviz ağacının da Vasit'ta sadece onların bahçesinde bulunmasından kaynaklanıyor olmalıdır (İbnü'l-Cevzi, 2005).

İbnü'l-Cevzi, babasının 514 yılında vefatıyla küçük yaşta yetim kaldı. Bu durum onun hislerini kamçulamış, hayatın zorluklarını görmesine yardım etmiş ve kendisini tamamen ilme vermiştir. Zengin bir aileden olması sebebiyle kimseye muhtaç olmadan öğrenimini sürdürdüğü görülmektedir. Halası ve amcasının yardımıyla ilk ders halkalarına katılmıştır (İbnü'l-Cevzi, 1986). İbnü'l-Cevzi bu konuda şöyle der:

“Refah ve bolluk içinde yetiştim, ne zaman ki zühd hayatı yaşamaya başladım ve ibadet aşkım çoğaldı, günde beş cüz Kur'an okurdum.” (İbnü'l-Cevzi, 2005)

İlmin bütün dallarına önem veren İbnü'l-Cevzi, vaktini yerli yerince kullanmayı çok iyi bilirdi. Bu nedenle diğer çağdaşları gibi oyun ve eğlence türünden vakit kaybettirici şeylerle meşgul olmazdı. Yediklerine ve içtiklerine o kadar dikkat eder, şüpheli gıdaları yememeye özen gösterirdi. Evinden Cuma günü dışında dışarı çıkmaz, tüm gününü ibadet ve okumayla geçirirdi. Kendisine büyük bir servet intikal etmiş olmasına rağmen, yetişme döneminde dahi aza kanaat etmiş, çoğu zaman kuru ekmek yiyerek karnını doyurmuş, sofrada çok çeşitlilikten daima kaçınmıştır (İbn Receb, 1952).

İbnü'l-Cevzi, zamanının devlet adamlarıyla iyi ilişkiler kurmaya önem vermiş, oğlu Ebu'l Kasım Ali'yi vezirin kızıyla evlendirmiştir. Ancak bu ilişkiler nedeniyle Bağdat.'taki bazı Hanbeliler onu tenkit etmiştir. Halife Nâsır'ın (ö. 622/1225), Şii olan ve Hanbelilere iyi düşünceler beslemeyen İbnü'l-Kassab'ı vezir tayin etmesi aynı zamana tekabül edince, İbnü'l-Cevzi'nin devlet erkaniyle arası bozuldu. İbnü'l Kasım'ı etkileyen kişi ise Abdüsselam b. Abdülvehhab'dır. Çünkü İbnü'l-Cevzi ile babası meşhur sufi Abdülkadir Geylani (ö. 561/1165) arasında bazı anlaşmazlıklar vardı. İbn Abdülvehhab'ın kıskırtmasıyla, zaten Hanbelileri sevmeyen bir Şii olan İbnü'l-Kassab tarafından, Şia'ya meyilli olan Halife'ye şikâyet edildi.

Hız. Ebu Bekir'in soyundan gelen bir zat olduğu ve medresenin vakfından zimmetine para geçirmesi iddiasıyla İbnü'l-Cevzi'nin evi basıldı, birçok hakarete maruz bırakıldıktan sonra tutuklandı ve 590 tarihinde deniz yoluyla Vasit'a sürgün edildi. İbnü'l-Cevzi, küçük oğlu kendisinin cezasının kalkmasına vesile olana kadar geri kalan hayatını burada sürgünde geçirdi. İbnü'l Cevzi vaazlarını hiç kesmemiş, sürgün edildiği yerlerde bile insanları vaazlarıyla irşad ederek aydınlatmış bıkmadan, usanmadan ömrünün son demlerine kadar dahi vaaz etmiştir (İbnü'l-Cevzi, 1988, Muhakkikin mukaddimesi; Zehebi, 1956; Nusayr, 1996; Kaysiyye, 1979).

İbnü'l-Cevzi, 597 (1201) senesi 7 Ramazan Cumartesi günü, Ümmül-Halife Türbesi'nin yanında son vaazını verdi. Bu vaazdan sonra beş gün hastalandı. en-Nâsır'ın hilafeti döneminde hicri 597 yılında Bağdat.'ta Cuma gecesi akşam ile yatsı arasında evinde vefat etti. Sabahleyin, Bağdat. halkı evinin önüne toplandı. Dükkânların hepsi kapatıldı. Tabutu vaaz verdiği yer olan Ümmü'l-Halife Türbesi'nin altına götürüldü. Oğlu İbnü'l-Kasım namazını kıldırdı. Daha sonra Mansur Camii'ne götürüldü, burada da cenaze namazı kılındı. Onun cenazesi vesilesiyle çok büyük bir kalabalık oluşmuştu. Ahmed b. Hanbel'in kabrinin yanında kazılmış mezara, ancak Cuma namazı vakti ulaşıldı. O sene Ramazan ayı Temmuz'a rastladığı için çok sıcaktı. İbnü'l-Cevzi'nin vefatına insanlar çok üzüldü ve ağladı. Ramazan ayı boyunca kabri yanında hatimler okuyarak geceleyenler oldu. İbnü'l-Cevzi, Peygamber Efendimizin hadis-i şeriflerini yazdığı kalemleri açarken çıkan küçük yonga parçacıklarını toplamış ve "Ben ölünce, beni yıkayacağınız suyu bunlarla ısıtınız" diye vasiyet etmişti. Onun bu vasiyeti yerine getirildi; yonga parçacıkları suyun ısınmasına yettiği gibi bir miktar da arttı (Mansur, 2004; Nusayr, 1996 Miknasi, 1970; İbnü'l-Cevzi, 2005, Muhakkikin mukaddimesi).

2.2. Tahsil Hayatı

İbnü'l-Cevzi amcası tarafından İbn Nâsır es-Selami'nin ders halkasına dâhil edilmişti. Ondan tarih, hadis ve ahlak gibi ilimleri aldı. Ebü'l-Kasım Hibetullah b. Husayn eş-Şeybani, Mevhub b. Ahmed el-Cevaliki, İbnü't-Taber Ebü'l-Kasım Hibetullah b. Ahmed el-Hariri, İbnü'z-Zagüni ve Abdülvehhab el-Enmati gibi ilim adamlarının da aralarında bulunduğu seksenden fazla âlimden çeşitli ilimleri alıp kendisini yetiştirdi (Turgut, 1989; Yavuz-Avcı, 1999).

Onun ilmi şahsiyetinde dılıcılığı de önemli bir yere sahiptir. Büyük bir âlim olan el-Cevaliki'den Arap dili ve edebiyatı öğrenimi tamamladı. Bağdat.'ta Mubarek b. Cafer'den Kur'an-ı Kerim öğrendi, daha sonra Ebü'l-Kasım Ali b. Ya'la'dan vaaz ve hitabet dersleri aldı. Hocası İbnü'z-Zaguni'nin vefatından (527/1132) sonra onun yerine geçti. Mansur Camii'nde vaaz vermeye ve daha sonra Halife ile vezirlerin yanında fakihlerin de katıldığı meclislerde sohbetler vermeye başladı. Ashab-ı kiram düşmanı pek çok kimse onun vaazları sebebiyle tövbe edip, bozuk inanışlarından vazgeçti. Bilhassa Ehl-i Sünnet'ten ayrılıp Mücessime ve Müşebbihe yoluna gidenlere cevaplar vermiştir (Cerrahoğlu,1980).

İbnü'l-Cevzi'nin, o dönemde dünyanın en büyük ilim merkezi olan Bağdat.'ta yetişmiş olması, ilimdeki yüksek payesinin en önemli etkenlerinden biridir. Fakat kendisine "Cemaleddin", "asrının allamesi", "Irak.'ın övünç kaynağı", "hafız", "vaiz", "müfessir", "fakih", "edib", "müverrih" gibi sıfatları kazandıran asıl şey şahsi gayretidir. Aralarında Nizamiye Medresesi Vakıf Kütüphanesinin de yer aldığı birçok kütüphanenin kataloglarını taramış, daha öğrenciyken yirmi binden fazla kitap incelemiştir. Daha önce görmediği bir kitabı bulunca, sanki bir define bulmuşçasına sevinirdi. Kaynaklar tahsile başlama tarihi olarak 516/1122 yılını kaydederler. Küçük yaşlarda kendisine ilim sevdirmiş ve muhtelif ilimlerle meşgul olmuş, gücü yettiği kadar her alanda ilim talep etmeye çalışmış, emeğinin karşılığını da almıştır. (İbnü'l-Cevzi, 2001, Muhakkikin mukaddimesi). Ölmeden kısa bir süre önce hâlâ öğrenmeye doymadığını söylemiştir. Çok fazla okumasıyla paralel şekilde yazmış olmasına rağmen bir kısım eserleri günümüze ulaşmamıştır (İbnü'l-Cevzi, 2006, Muhakkikin mukaddimesi).

İbnü'l-Cevzi, Darb-ı Dinar'da bir medrese yaptırdı. Orada ilk dersi 570 (1174) senesinde verdi. Medresenin açıldığı ilk gün, çeşitli ilimlerden on dört ders verdiği bildirilir. Aynı sene kürsüde Kur'an-ı Kerim'i tefsir etmeye başlamıştır. Binefşa'da bulunan medreseyi Ebu Cafer b. Sabbağ'dan teslim aldı. Vakıf defterine "Burası İmam Ahmed b. Hanbel'in talebeleri için vakfedilmişti, şimdi bana teslim edildi" diye yazdı. Medresede ders verdiği zaman, Kadı'l-Kudat, Hacibü'l-Bab ve Bağdat. fukahası hazır bulunurdu. İbnü'l-Cevzi'nin derslerini dinlemeye gelen halk, medresenin kapısında birikir, o da, usul ve furu hakkında birçok ders verirdi. Anlatmasındaki güzellik, ikna etme ve senetleri ortaya koymadaki üstünlüğü, bid'at ehli ve itikadı bozuk olanların kalplerine büyük bir üzüntü verirdi. Himayesinde beş medrese birden bulunmuş ve her birinde ayrı ayrı dersler vermiştir (Kaysiyye, 1979). Dünyanın dört bir tarafından onun yaptırdığı medresede kendisinden ilim redris etmek için çok sayıda öğrenci gelmiş, bunların birçoğu döndükleri yerde veya aynı medreselerde onun tedaris geleneğini sürdürmüşlerdir. Oğlu Yusuf, torunu Sıbt İbnü'l-Cevzi, ayrıca Talha b. Muzaffer es-Sa'lebi, İbnü'd-Dübeysi, İbnü'l Katii, İbnü'n-Neccar el-Bağdadi, Abdüllatif el-Harrani ve Muvaffakuddin İbni Kudame onun meşhur öğrencilerindendir (Kaysiyye, 1979; Cerrahoğlu, 1980).

İbnü'l-Cevzi, bir vaiz olarak da üne sahiptir. İbnü'l-Cevzi'nin yaşadığı VI. asrın Bağdat.'ında devlet otoritesinin zayıflamasıyla ahlaki alanda bozulmalar baş göstermiş; başta eğlence âlemleri olmak üzere fuhuş, içki ve kumarın bir hastalık olarak toplumu sarmasıyla birlikte sosyal yapıda derin çözümler yaşanmıştır. İbnü'l-Cevzi, bir âlim ve aydın sorumluluğuyla hareket ederek, toplumu fikri, akidevi ve ahlaki açıdan düzeltmek adına yaptığı vaaz ve irşatlarla büyük çaba sarf etmiştir (Altıntaş, 2001). Vaaz ve irşadın teorisiyle uğraşarak eserler yazmış, ilk vaizliğe Sünni topluluğa önem veren ve Halife'nin siyasetinin önemi üzerinde duran İbn Hebiyra'nın desteğiyle başlamıştır (İbnü'l-Cevzi, 2006, Muhakkikin mukaddimesi). Yüz binden fazla kişi onun vaazları sebebiyle tövbe etti, binlerce kişi ashab-ı kirama düşmanlığı bıraktı. Vaazlarında o kadar insan toplanırdı ki, başka hiçbir âlimin vaazında böyle kalabalığa rastlanmazdı. Vaaz meclislerinde halife, vezir, sahibü'l-mahzen (hazine bakanı) ve büyük âlimler bulunurdu. Onun vaaz meclislerinin benzeri yoktu, zira vaazları büyük toplumsal faydalar sağladı; gafiller uyandı,

cahiller onun sözlerinden çok şey öğrendi, günahkârlar onun meclisinde tövbe etti. Birçok kimse onun vasıtası ile müslüman oldu. Vaazları gayrimüslimler üzerinde de etkili olmuştur (İbnü'l-Cevzi, 2001, Muhakkikin mukaddimesi).

İbnü'l-Cevzi sayesinde Bağdat.'ta Hanbeli mezhebine ilgi çoğaldı ve yaygınlaştı. Devrin halifesi dahi Hanbeli mezhebine meyletti. Diğer mezhep takipçileri bu durumdan rahatsız oldular. Hanbeliliğe verilen önem Halife Nâsır'ın devrine kadar devam etti (575-622). Halife'nin emrinde bulunan çok sayıda devlet memuru vardı. Bu devirde artık İbnü'l-Cevzi çok yaşlanmış olduğundan çalışmaları azalmış, eski aktifliğini kaybetmişti. Buna rağmen toplumdaki uzaklaşmadı Fakat son zamanlarda Halife Nâsır, Şii mezhebine meyletti ve veziri İbnü'l-Kassab İbnü'l-Cevzi'ye karşı kin tutmaya başladı. Halifeye yakın olan Şiiilerin de kışkırtmasıyla Halife Nâsır, İbnü'l-Cevzi'yi evinden alırdır Vasıt'a sürgüne gönderdi; evini, ailesini dağıttı eline geçirdiği birçok eserini yaktırıp imha ettirdi (İbnü'l-Cevzi, 2006, Muhakkikin mukaddimesi)

3. İBNÜ'L-CEVZİ'NİN ESERLERİ

İbni Cevzi, Bağdat.'ta her biri kendi alanında öne çıkmış değerli şahsiyetlerden aldığı ilmini, keskin zekâsı ve kuvvetli hafızasıyla yoğurduktan sonra birçok sahada değerini hâlâ koruyan kıymetli eserler verdi. Tarih, biyografiya, hadis, tefsir, vaaz gibi birçok dalda eserler veren İbnü'l-Cevzi, hayatı boyunca ilim yolunda zorluk ve meşakkatlere katlanmıştır Eser yazmaya on üç yaşında başlayan müellifin eserlerinin sayısı hakkında ihtilaf vardır. Üç yüz kırk'tan fazla eser tasnif ettiğini kendi ağzından kaynaklar bize nakletse de bir kısmı elimize ulaşmamıştır. Kimisi Halife Nâsır'ın hışmına uğrayarak imha edilmiş, kimisi de yazma olarak şehir kütüphanelerinde birtakım afetlere uğrayarak yok olmuştur. Az miktarda da henüz tahkik edilmemiş yazma halinde eseri vardır. İbn Teymiye, onun eserlerinin binden fazla olduğunu zikreder. İbnü'l-Cevzi'nin bütün eserlerini aynı kategoride değerlendirmek ve aynı özellikte görmek hayli zordur. İslami ilimlerde olduğu kadar az sayıda da olsa pozitif ilimlerde de eser veren İbnü'l-Cevzi'yi sadece Irak bölgesinin âlimi olarak görmek doğru olmaz. İbnü'l-Cevzi, bu kadar eser yazmasına rağmen eserlerinde çok dakik değildir. Bundan dolayı onun eserlerinde çelişen bazı ifadeler, yanlışlar, hatalar bulmak mümkündür. O aynı zamanda birkaç te'lifi birlikte yapar, birini bırakıp ötekine geçerdi. Keskin zekâsı ve ilmi konulardaki engin bilgisi onu bir te'liften bir başka te'lifeye taşırdı, dolayısıyla çoğunlukla eserlerini gözden geçirme imkânı bulamamıştır (Matar, 1992).

İbnü'l-Cevzi; tefsir, tarih ve vaaz konusunda derinleşmiş olmasına rağmen, fıkıh ve hadis alanlarında aynı seviyeye ulaşamamıştır. Zaman zaman hadislerin sıhhati konusunda hüküm verirken isabet edememiştir. Zehebi, onun hakkında, "O, hadisten konuştuğu zaman ağzından çıkan hadislerden hadisçilerin rivayet ettiği tad alınmaz" demiştir (Zehebi, 1985).

İbnü'l-Cevzi'nin eserleri üzerine, tez, makale, ihtisar, çalışmaları yapılmış, hatta bazı eserlerini bizzat kendisi ihtisar etmiştir. Kendi asrında olduğu gibi, aradan sekiz asır geçmesine rağmen günümüzde bile temel kaynak kabul edilen eserler veren İbnü'l-Cevzi, velud bir âlimdir. İbnü'l-Cevzi'nin yazdığı eserlerin miktarı yaşadığı günlere bölününce, her güne dört fasikül düştüğü, senede ise elli ila altmış cilt kitap yazdığı anlatılmaktadır. Fakat her kitap başlı başına bir ilme hasredilmiş olmayıp içinde diğer ilimlerden de bahsedilmiştir (İbnü'l-Cevzi, 2001, Muhakkikin mukaddimesi).

Tek bir alanla sınırlı kalmayıp birçok dalda ihtisaslaşan İbnü'l-Cevzi'nin eserleri, alanlarına göre şöyle sıralanabilir.

3.1. Kur'an İlimleriyle İlgili Eserleri

Kur'an ilimlerinin, başta Kur'an'ın yorumu olmak üzere bütün İslami ilimler için bir anahtar ve kılavuz rolü üstlendiği söylenebilir. İbnü'l-Cevzi, gençlik dönemlerinden başlayarak Kur'an ilimlerine dair irili ufaklı çok sayıda eser kaleme almıştır. Bazı konularda onun bu alana yeni bir şekil verdiği de gözden uzak tutulmamalıdır. Mesela onun Fünunu'l-efnan adlı kitabı Kur'an ilimleri için bir kilometre taşı mesabesinde. Burada bu eserlere kısaca temas edilecektir.

Fününü'l-efnan fi uyuni ulumi'l-Kur'an: İbnü'l-Cevzi, orta hacimli tefsiri *Zadü'l-mesir*'den sonra kaleme alınmıştır. Bu kitap sistematik Kur'an ilimleri kitaplarının ilki sayılır. İbnü'l-Cevzi, kendisi eserinin mukaddimesinde bu konuya temas eder ve kendisinden önce böyle bir tasnifin bulunmadığını bildirir. Bundan sonra Bedreddin ez-Zerkeşi (ö 749/1392) *el-Burhan*'ı, Celaleddin es-Suyuti (ö. 911/1505) ise *el-İtkan*'ı kaleme almış, her ikisi de teliflerinde İbnü'l-Cevzi'nin kitabının önemine işaret etmişlerdir. İbnü'l-Cevzi'nin diğer bazı eserlerinde ayrıntılı olarak yer verilen Kur'an ilimleri konuları bu çalışmada bir ansiklopedi mantığıyla özet olarak ele alınmıştır. Kitap otuza yakın ana konudan oluşur. Ahmed eş-Şerkavi ve İkbâl el-Merakeşi (Darülbeyza 1970) ayrıca Hasan Ziyaeddin İtr (Beirut. 1408/1983) eseri anılan adıyla yayımlarken Reşid Abdurrahman el-Ubeydi *Fününü'l-efnan fi acaibi ulumi'l Kur'an* (Bağdat. 1408/1986), Abdülfettah Said Aşur ise *Acaibi ulumi'l Kur'an* (Kahire. 1407/1986) adıyla yayımlamıştır. Son neşir bazı küçük farklılıklar dışında Fününü'l-efnan'ın aynısıdır (İbnü'l-Cevzi, 2005, Muhakkikin mukaddimesi).

Nüzhetü'l-a'yuni'n-nevazir fi ilmi'l-vücuah ve'n-neza'ir: Bu eser Zadü'l-mesir'den önce yazılmıştır. Yaklaşık 325 Kur'ani kelime ve kavramın karşılığı vücuah-nezair ilmi yöntemine göre gösterilmektedir (Mansur1995). Bunlara yer yer Arap şiiri ve nesrinden örnekler verilmekte, bazen de hadislerle de desteklenmektedir. Eser ilk defa bir heyet tarafından (Haydarabad-Dekken 1974) yayımlanmıştır. Daha sonra Abdülkerim Kâzım er-Razi'nin tahkikiyle (Beyrut. 1404/1984, 1405/1985) yayımlanmıştır (Nusayr, 1996).

Müntehab kurretü'l a'yuni'n-Nevazir fi'l-vucuh ve'n-Nezair: Bu kitap İbnü'l-Cevzi'nin Nüzhetü'l A'yuni'n-Nevazir fi ilmi'l Vucuh ve'n-Nezair kitabının aynısıdır, fakat Müntehab kurretü'l a'yuni'n-Nevazir fi'l-vucuh ve'n-Nezair ismi ile Nüzhetü'l A'yuni'n-Nevazir fi ilmi'l Vucuh ve'n-Nezair kitabı ihtisar edilmiştir. İhtisar, şahid olarak gösterilen ayetlerin, hatırlatma mahiyetinde bir iki kelimeyle sınırlandırılmasıyla yapılmıştır, onun dışındakiler aynıdır, fakat eserde ayetlerden çok ve uzun şahidler getirildiğinden dolayı, Nüzhetü'l A'yuni'n-Nevazir fi ilmi'l Vucuh ve'n-Nezair kitabı, Müntehab kurretü'l a'yuni'n-Nevazir fi'l vucuh ve'n-Nezair'e nazaran daha kabarıktır.

Muhtasarı Kitabı'l-Mak'ad ve'l-mukim: Tefsir usulüyle ilgili manzum bir eserdir. Sıbt İbnü'l-Cevzi, bu kitabı *Miratu'z-Zaman* adlı eserinde zikretmiş ve onun tek cilt olduğunu söylemiştir. İsmail Paşa el-Bağdadi de *İzahu'l-Meknun*'unda aynı bilgiyi tektar etmiştir. Zehebi de *Tezkiretü'l-huffaz ve Tarihu'l-İslam*'da kitaptan bahseder. Hayreddin ez-Zirikli el-*A'lam*'ında bu kitapla ilgili bilgi verirken isminin Mukimu'l Mak'ad olduğunu bildirir ve konusunun Arap dilinin incelikleri olduğuna işaret eder. İbni Receb'e göre ise eserin adı Akdu'l-Mukim'dir (Alluci, 1965).

el-Mücteba fi ulumi'l-Kur'an: Sıbt İbnü'l-Cevzi ve İbn Receb, İbnü'l-Cevzi'ye ait hadise dair el-Mücteba adlı bir eserden söz etseler de (Sıbt İbnü'l-Cevzi,1990) yukarıdaki ismi ilk defa Brockelmann kaydetmiş ve *el-Müctena mine'l-Mücteba*'nın bu eserden ihtisar edildiğini bildirmiştir (Brockelmann, 1949). Kâtip Çelebi de İbnü'l-Cevzi'ye ait *el-Mücteba fi envain mine'l-'ulum* adlı bir eseri zikreder ve muhtasar olduğunu bildirir (Kâtip Çelebi, 1592). Bu eserin muhtasarı olan ve Ali Hüseyin el-Bevvab tarafından *el-Mücteba mine'l-müctena* (Amman 1409/1988) adıyla yayımlanan eserle, Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Ayasofya, nr. 3395) bulunan ve h. 632 yılında Dımaşk.'ta istinsah edilen yazma aynı kitaplardır (Nusayr, 1996).

3.2. Tefsirleri

İbnü'l-Cevzi, birden fazla tefsir yazan âlimlerden sayılır. Nitekim Vahidi de geniş, orta ve kısa olmak üzere üç tefsir yazmıştır. Aşağıda İbnü'l-Cevzi'nin bu eserlerine temas edilecektir.

el-Muğni (fi tefsiri'l-Kur'an). İbnü'l-Cevzi'nin (İbnü'l-Cevzi, 1997) ve tabakat müelliflerinin adından söz ettiği eser, seksen bir cüzlük büyük bir tefsirdir. Sıbt İbnü'l-Cevzi, tefsirin dedesi tarafından seksen bir cilt olarak yazıldığını ancak temize çekilmediğini bu sebeple de meşhur olmadığını yazar (Sıbt İbnü'l-Cevzi, 1985). İbnü'l-Cevzi'nin eserleriyle ilgili bir yazmada ise *el-Muğni*'nin yirmi cilt olduğu bildirilmektedir (Naciye, 1980). Zehebi, büyük olduğunu bildirdiği bu tefsirin müellifi tarafından dört ciltte ihtisar edilerek Zadu'l-mesir'in ortaya çıktığını ifade eder (Zehebi, 1985).

Zadü'l-mesir fi ilmi't-tefsir. İbnü'l-Cevzi, *Zadü'l-mesir* adlı tefsirinde çeşitli görüşleri ve meseleleri tertipleyerek, bu tefsiri insanların anlayacağı tarzda, açık ve ilmi bir şekilde yazmış, Meani ve Beyan ilimlerine itina göstermiştir. Özellikle Bakara Suresi'nin tefsirinin üzerinde durmuş, en güzel örnekleri orada vermiştir. Bu tefsirde yer yer sorular sormuş ve bunlara cevaplar vermek suretiyle ayette geçen problemleri yönleri halletmeye çalışmıştır.

Birçok tefsir kitabında olduğu gibi *Zadü'l-mesir* de kendinden önce gelen muteber tefsir ve hadis kaynaklarına dayanmaktadır. Bilhassa Kütübü Sitte, Taberi'nin Tefsiri, İbn Kuteybe'nin *Te'vilu Muşkili'l-Kur'an*'ı ile *Garibü'l-Kur'an*'ı, Ferra'nın ve Zeccac'ın *Meani'l-Kur'an*'ları, Ebu Ali el-Farisinin *el-Hucce*'si, Ebu Ubeyde'nin *Mecazu'l-Kur'an*'ı, Hattabi'nin *Esmâüllahi'l-Hüsna*'sı, İbnü'l-Enbari ve diğerlerinin eserlerine hemen hemen birkaç sayfada bir rastlanmaktadır (Alluci, 1983). İbnü'l-Cevzi, *Zadü'l-mesir*'in hepsini vaaz kürsülerinde bitirmiş ve indirilişinden beri Kur'an'ı vaaz meclisinde tefsir eden başka birisini bilmediğini söylemiştir (İbnü'l-Cevzi, 1992, Naşirin mukaddimesi.) Kitap, M. Zührey eş-Şaviş, Şuayb el-Arnaut ve Abdülkadir el-Arnaut tarafından yayımlanmıştır (Birişik, 1999).

Teysirü'l-beyan fi tefsiri'l-Kur'an. Herhangi bir nüshasına rastlanılmayan eser hakkında İbnü'l-Cevzi, "kısa bir tefsir" diye söz eder. Adı *Teysirü't-tibyan fi ilmi'l-Kur'an* olarak da geçen bu çalışma, müellifi tarafından ihtisar edilerek *Tezkiretü'l-erib*'i vücuda getirilmiştir (Sıbt İbnü'l-Cevzi, 1985).

Tezkiretü'l-erib fi tefsiri'l-ğarib. *Zadü'l-mesir* ile *Teysirü'l-beyan*'ın özetidir. Kitapta yer yer ayetler tefsir edilmiş, i'rab, kıraat, esbab-ı nüzul, ahkâm ayetlerinin yorumu ve nasih-mensuh konularına yer verilmiştir. *el-Erib bima fi'l-Kur'an mine'l-ğarib* adıyla neşredilen eseri (Medine 1400) Ali Hüseyin el-Bevvab da tahkik ederek (Riyad. 1407/1986) yayımlamıştır (Birişik, 1999).

4. İBNÜ'L-CEVZİ'NİN İLMİ ŞAHSİYETİ VE TEFSİRCİLİĞİ

4.1. İlmî Şahsiyeti

Ebü'l Ferec İbnü'l-Cevzi, hemen hemen devrinin bütün nakli ilimlerine vâkıftır. Bilhassa hadis ve aynı metodu gerektiren tarih sahasında devrinin allamesidir (Zirikli, 1992). Diğer tabakat müellifleri onun ehliyetli olduğu ilimler konusunda biraz farklı görüşlere sahiptir. Ebü'l Felah Abdülhay, “Tefsir, fıkıh, hadis, tasavvuf, ahbar, tarih, tıp ve bunun gibi ilimlere vâkıftır” demiştir.

İbnü'l-Cevzi'nin eserlerinde bir hayli yanlışlıklar bulunmaktadır. Bunun sebebi ise bir kitabın yazımını bitirdikten sonra, onun üzerinde düşünüp yeniden düzenlemez, düşük cümlelerin tashihini yapmaz, tekrarları kaldırmaz ve hemen diğer eserinin yazımına geçerdi. Bundan dolayıdır ki ilim erbabı onun, kendi kitaplarını gerektiği kadar inceleyemediği kanaatindedir (Zehebi, 1956).

İbnü'l-Cevzi'nin kendi dönemindeki ilim ehlinde istediği şey, taklitten kurtulmaları ve önceki âlimlerin söylediklerine körü körüne uymamalarıdır. İbnü'l-Cevzi'yi kendi dönemindeki pek çok insandan ayıran, sonraki dönemlerde de tenkide mâruz kalmasına neden olan hususlardan birisi bu olmuştur. O, hür düşünceyi teşvik sadedinde başka bir eserinde şunları söylemektedir:

“İlim dirayetle faydalı olur, yoksa aynıyla almakla değil. Keza derinliklerini bilmekle faydalı olur, yoksa sadece rivayet etmekle değil. Âlimlerin genelinin içerisine düştüğü sıkıntı kendilerinden öncekileri taklit etmeleri, eserlerinde yazdıkları şeyleri tetkik etmeksizin konuların durumunu üstad olarak kabul ettikleri kimselere havale etmeleri, eserlerinde yazdıkları şeyler hususunda bir delil arama peşine düşmemeleridir. Ben mutekaddimundan pek çok âlimin Kur'an'la ilgili yanlış görüşünü gördüm. Onlar tefsirlerine batıl hadisleri katıştırdılar. Taklit edenler de onlara uydular. Bu durum son derece yaygın bir hal aldı. Bu nedenle de konuya eğilmeye ve tefsir ilmini yanlışlardan kurtarıp gerekli olanlarla ortaya koymaya karar verdim (İbnü'l-Cevzi, 1990).

İbnü'l-Cevzi, kendi dönemindeki ilmi durumu anlatmak için yaşanan bir olayı da isim vermeden anlatır. İbnü'l-Cevzi, ömrü, farz olan bilgileri ve hadislerin fikhını öğrenmeden sadece rivayet toplamayla geçirmeye de karşıdır (İbnü'l-Cevzi, 1948, Muhakkikin mukaddimesi).

Onun ilmi şahsiyetinde dilciliği de önemli bir yer tutmaktadır. Devrinin dil âlimlerinden Arap dili ve edebiyatı öğrenimi görmüş, birçok şiir kaleme almıştır. Ayrıca kendi dönemine kadar teşekkül eden İslami telakki ve disiplinlere eleştirel yaklaşması; Kur'an, sünnet ve beşeri ilimler açısından İslam'a genel çerçevede baktığını göstermektedir.

Eserlerinin incelenmesinden anlaşıldığına göre İbnü'l-Cevzi, felsefe ve dinler tarihi konularında da eleştiri yapabilecek seviyede bir kültüre sahipti. Usul-i Fıkıh âlimleri arasında da gösterilen İbnü'l-Cevzi'ye göre kıyas hiçbir zaman sahih hadisin önüne geçirilemez. Fakih olabilmek için bütün İslami ilimleri bilmek, ayrıca İslam ahlakına bağlı olmak gerekir (Turun, 2008).

İbnü'l-Cevzi'yi tanımak açısından, lehinde ve aleyhinde görüş bildiren ulema ve araştırmacıların kanaatlerini aktarmakta da fayda mülâhaza ediyoruz.

Hanbeli âlim İbn Receb der ki:

“Meşayıhtan bir taife, İbnü'l-Cevzi'yi bazı kelami meselelerde te'vile meyleder görünmesinden dolayı tenkit etmişlerdir. O da kendilerine sert bir şekilde karşılık vermiştir, şüphesiz bu yol doğru bir yol değildir. Her ne kadar hadis ve asar sahasında müberriz ise de mütekelliminin şüpheli davrandığı meselelerde onların sahihini ve sakimini birbirlerinden tefrik edecek güçte değildi.” (İbnü'l-İmad, 1998)

Celaleddin es-Suyuti eserinde Zehebi'nin onun hakkında şöyle dediğini nakleder:

“İmam İbnü'l-Cevzi; tefsir, vaaz ve tarih sahasında iyi, fıkıhta orta, hadiste ise bütün metinlere vukufiyeti bulunan bir âlimdi. Kalam ilmine gelince; onda sahih olan kavilden sakim olan kavli ayıracak kadar ne muhaddislerin ilim zevki ne de önde gelen hadis hafızlarının tenkitçiliği vardı.” (Suyûtî, 1976)

Ömer Nasuhi Bilmen ise şunu söyler:

“Bir çok ilimle mücehhez bulunuyordu, Hanbeli mezhebine mensuptu. Müteşabihati te'vile meyyaldir. Akli ihmal etmenin doğru olmayacağını söylemiştir. İmam Gazali'yi tenkit ettiği için kendisini de İbnü'l-Esir tenkit etmiştir. Kendisini tenkit edenler arasında İbn Teymiye de vardır.” (Bilmen,1974)

Alman Müsteşrik Carl Brockelmann onun hakkında şöyle der:

“Mensup olduğu Hanbeli mezhebine taassub derecesine varan bağlılığı kendisini, hadisleri şiddetle tenkide sevk etmiştir. Hatta İbnü'l-Cevzi, Gazali'nin İhya'sının içindeki zayıf hadisleri ayıklayıp çıkarmak suretiyle yeni bir nüshasını ortaya koymuştur. Aynı zamanda kendi mezhebinden olanları da bazen şiddetle tenkit etmiştir.” (Yavuz-Avcı, 1999)

4.2. Tefsirciliği

İbnü'l-Cevzi, Kur'an'ın ruhuna aşına, mütefekkir bir müfessirdi. Tefsire ve Ulumu'l Kur'an'a dair 11 kadar eseri vardır. Bunların içinde günümüzde en fazla kullanılanı *Zadü'l-mesir* adlı orta hacimli tefsiridir. O, bu eserinde Meani ve Beyan ilimlerine itina göstermiş birçok kapalı konu soru-cevap yöntemiyle çözümlenmeye çalışılmıştır. Kur'an-ı Kerim'deki kıssalar, fasıl fasıl ayrılarak anlatılmıştır. Ayetlerin sebab-i nüzulleri bilhassa gösterilmiş ve bu husustaki sahabe ve tâbiun kavilleri uzun uzadıya sıralanmıştır. Yer yer kıraat vecihleri gösterilmiş, irab hususundaki ihtilaflar belirtilmiştir. Bu işlemler yapılırken de kendi görüşünü söylemekten ziyade, o hususta ileri sürülen görüşleri sıralamıştır. En fazla nakilleri İbn Abbas, Ferra, Cahiz, Katade gibi müfessirlerden yapmıştır. İbnü'l-Cevzi, böyle bir tefsiri yazışının sebebi olabilecek ve tefsirde takip ettiği metodu gösterecek mahiyette olan fasılda şu bilgileri vermiştir:

"Bütün tefsir kitapları tetkik edildiğinde, onların hiçbirinin yeterli olmadığı görülür. Bu tefsirlerde bir ayete bakılmak istendiğinde, bazısı nasih ve mensuhtan hali (içermeyen), bazısında esbab-ı nüzul bulunmaz, bazısının Mekki veya Medeni olduğu beyan edilmemiş, bazısında ayetin hükmü bulunmaz, bazen de ayette vâki olacak şüphelere temas edilmez. İşte ben yazdığım bu tefsirde, tefsir yapan kimsenin müstağni kalamayacağı, geçmiş eserlerdeki, fenleri burada derecelendirdim. Aynı türden olan şeylerin bu kitapta zikrinin bıkkınlık vereceğini düşünerek daha evvel geçen kelimelerin tefsirinin tekrarından kaçındım ve onların açıklamasının yapıldığı yerlere işaret ettim. Sıhhati şüpheli olan sözleri terk ettim. Bir ayetin tefsirinin yapılmadığını görürsen, böyle bir durum şu iki husustan biri sebebiyledir: Ya o ayet daha evvel geçmiştir veya ayet o kadar açıktır ki onun tefsire ihtiyacı yoktur. Şu kitabımızda, tefsirlerin en iyisini ihtiyar ettim, en sahih, en güzel, ve en sağlam olanlarını aldım. Bunların nazmını, en muhtasar ibarelerle yazdım. İşte eserimize bu şekilde başladım, Allah muvaffak etsin." (İbnü'l-Cevzi, 1987)

Bu ifadelerden anlaşılıyor ki, müellifimiz hakikaten ortaya koyduğu bu usulünü tefsirinde uygulamıştır. Tefsir tetkik edildiğinde ibarelerde lüzumsuz uzatmalar görülmediği gibi, anlaşılmayı zorlaştıran ihtisarlar da mevcut değildir. İbareler okunduğunda kolayca anlaşılabilir. İbareler okunduğunda kolayca anlaşılabilir.

Müşkil mevzuları soru cevap yöntemiyle çözüme kavuşturmaya çalışmış, "fasıl" adında başlıklar açmak suretiyle ayetin delalet ettiği hükümleri, farklı görüş yada meseleleri bir tertibe sokmuş, zikrinde fayda mülhaza etmediği lüzumsuz uzatmaları terk etmiştir. Tekrara düşmemek için daha önce tefsir edilen ayetlere atıflar yapmış, bazen diğer eserlerinde işlediği konulara da göndermede bulunmuştur.

İbnü'l-Cevzi, görüşlerin sahibini belirtmeye hassasiyet göstermiş, fakat seleften gelen rivayetlerin senetlerini hafzederek ilk raviyi vermekle yetinmiştir. Kendinden önceki müfessirlerden çokca yararlanmış; fakat bunların ayıp ve kusurlarını araştırmaktan uzak durmuştur. Surelerin tefsirine girmeden önce eğer varsa surelerin diğer isimleri, sebab-i nüzul, Mekki-Medeni gibi tefsir usulü bilgilerini sunarak, onlara kısa mukaddimeler ilave etmiştir. Sahabe, tâbiun ve müctehid imamlardan çeşitli fıkhi meseleleri naklederek onları izah etmeye özen göstermiş, çoğu zaman da müntesibi olduğu Hanbeli mezhebinin görüşlerini tercih etmiştir. Fakat bu tercih, bir mezheb taassubuyla değil, genellikle nassa ve akla dayalı bir görüş bildirme şeklindedir.

Kur'an'ın müfredatını izah ederken kelimelerin ıstikakına kadar inerek, dil tahlilleri üzerinde titizlikle durmuş, Meşhur ve Şaz kıraatler hakkında bilgiler vermiş ve bu ilmin imamlarından gelen vecihleri belirtmiş, şiirle istişhad ederek tefsiri edebi yönden süslemiştir. Kendisinin hadisçi olması hasebiyle hadisten yararlanmaya itina göstermiş, tarihçi olduğu için kıssaları ve bazı hikâyeleri tefsirine almıştır. Tefsiri; kolay, akıcı ve anlaşılır bir Arapça ile kaleme alınmıştır. Tefsiri bazı konular istisna edilirse, okuyucuyu usandıracak kadar uzun, anlamı ihlal edecek ve bozacak bir üslubta değildir. Büyük bir ihtimalle bu özelliğinden dolayı üzerine şerh ve haşiye yazılmamıştır (İbnü'l-Cevzi, 1987, Muhakkikin mukaddimesi).

Taşköprizade Ahmet Efendi, İbnü'l-Cevzi'nin *Zadü'l-mesir* isimli tefsirini veciz tefsir olarak kabul etmiştir. Kur'an'ı yakından tanımak isteyenlere gerekli alt yapıyı verecek malumatı ihtiva eden *Zadü'l-mesir* tefsiri, aynı zamanda araştırmacıların istifade edebileceği kapasiteyle geçmiş tefsir kültürünü ihtisar eden, derli toplu ve sistemli bir şekilde aksettiren özlü bir tefsirdir (Taşköprüzade, 1961).

4. İBNÜ'L-CEVZİ'NİN *TEFSİRÜ LÜĞATİ'L-KUR'AN* ADLI ESERİ

İbnü'l-Cevzi'nin bu eseri bir vucuh ve nezair kitabıdır hatta *Nüzhetü'l A'yuni'n-Nezair fi ilmi'l Vucuh ve'n-Nezair* kitabının aynısıdır, fakat bu isimde bulunan ve dünyada tek nüsha olarak bulunan bu yazma diğer *Nüzhetü'l A'yuni'n-Nezair fi ilmi'l Vucuh ve'n-Nezair* nüshasından خ harfine kadar metod itibarıyla farklıdır. Süleymaniye kütüphanesi Şehidalipaşa 116. kısımda bulduğumuz bu yazma eser, ilk etapta isim itibarıyla farklı bir eser olarak gözükse de içinde çok az farklılıklar bulunmaktadır. Buna örnek verecek olursak bazı kavramların yeri farklıdır, çok azı da unutulmuştur. En belirgin olarak da خ harfine kadar olan kısmının metodunun, *Nüzhetü'l A'yuni'n-Nezair fi ilmi'l Vucuh ve'n-Nezair* adlı İbnü'l-Cevzi'nin el-Vucuh kitabından tamamiyle farklı olduğunu söyleyebiliriz.

4.1. Tefsirü Lüğati'l-Kur'an ile Nüzhetü'l-A'yüni'n-Nezair fi İlmi'l-Vucuh ve'n-Nezair Arasındaki Farklar

Hicri ikinci asırla başlayan ilmi hareketlilik kendini Kur'an ilimleri sahasında da göstermiş, Abbasi Devleti'nin kurulmasıyla ortaya çıkan siyasi istikrar, ilmi çalışmaların hızlanmasında önemli bir etmen olmuştur. Yine Arap olmayanların İslam'a girişiyle doğan ihtilaflar sonucu özellikle lugat çalışmaları önem kazanmaya başlamıştır. Kur'an ilimleriyle ilgili eserlerin ortaya çıktığı bu entellektüel çerçevenin doğal bir sonucu olarak lugat ilmini ve Kur'an tefsirini biraraya getiren vücut ve nezair kitapları da ortaya çıkmıştır ki vücut kitaplarında genel olarak verilen mânalar lugat kitaplarında da bulunmaktadır.

Biz bu çalışmamızda, *Tefsiru Luğati'l-Kur'an* ile bu eserin muadili olan *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevazir fi ilmi'l-vücut ve'n-nezair* adlı kitabın karşılaştırmasını yapıp, benzer ve farklı yönlerini ortaya koymayı hedefledik. Süleymaniye Kütüphanesi Şehidalipaşa bölümünde kayıtlı (nr: 161) 151 varaklık tek nusha *Tefsiru Luğati'l-Kur'an* adlı eseri tahkik için aldığımızda ilk olarak İbnü'l-Cevzi'nin mukaddimesi dikkatimizi çekti. Çalışmamızda *Tefsiru Luğati'l-Kur'an*'daki mukaddime ile *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevazir fi ilmi'l-vücut ve'n-nezair*'deki mukaddimenin neredeyse aynı olduğunun farkına vardık. Mukaddimedeki benzerlik bizi daha detaylı bir araştırmaya sevk etti ve yeni bir araştırmadan sonra hiç bir kütüphanede bu eserin aynı isimle bir nushası olmadığını ve eserin muhtemelen *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevazir fi ilmi'l-vücut ve'n-nezair* kitabının farklı bir yazması olabileceği kanaatine vardık. Buna rağmen eserle ilgili ihtimalleri şöylece sıralamak mümkündür:

- 1) Büyük bir ihtimalle İbnü'l-Cevzi'nin bir talebesi hocasının eserini ele alarak adına Kur'an lugati denebilecek yeni bir kitap meydana getirmek istemiş, خ harfine geldiğinde ise eseri bu tarzda tamamlamaktan vaz geçip müellifin metoduyla devam edip tamamlamıştır.
- 2) İkinci ihtimale göre ise yine İbnü'l-Cevzi'nin bir talebesi derste aldığı notlarla hı (خ) harfine kadar gelmiş, bir şekilde dersten koptuğu için de eseri sonradan istinsah yöntemiyle tamamlamıştır.
- 3) Bir diğer ihtimal müellif, *Müntehab Kurreti uyuni'n-nevazir fi'l-vücut ve'n-nezair fi'l-Kur'ani'l-kerim* (nşr. M. Seyyid es-Saftavi-Fuad Abdülmün'im Ahmed, İskenderiyye 1399) adlı özet eseri gibi *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevazir fi ilmi'l-vücut ve'n-nezair* eserini yeniden bir tertibe ve düzene koymak için yola çıkmış, hı (خ) harfine harfine gelince eser eksik kalmış, bu çalışmayı sonradan bulan bir talebesi *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevazir*'dan istinsah ederek tamamlamıştır.
- 4) İbnü'l-Cevzi'den sonra yaşayan bir şahsın onun *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevazir* adlı eserine dayalı olarak yeni bir eser oluşturma çabası da olabilir ki bu ihtimallerden hangisi kabul edersek edelim her biri ihtimal olarak karşımıza çıkmaktadır.

Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevazir adlı eserin farklı isimlerdeki nüshalarının üç ayrı neşrinin bulunmasını dikkate alarak bu çalışmanın da diğerlerinden biraz farklı dördüncü, belki de beşinci bir tahkik olduğunu düşünüyoruz.

Bu iki eserde maddelerin ele alınışlarındaki farklar, kimi zaman bab kimi zaman ise vecih şeklindedir. *Tefsiru Luğati'l-Kur'an*'da bab değil, tefsir olarak ele alınmıştır. *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevazir*'de harfler kitap olarak ele alınmış, kavramlar da tertip usulüne göre oluşturulmuştur. İlk önce iki vecihli bablardan başlamış on ve üzeri vecihli bablara kadar sırayla gitmiştir. *Tefsiru Luğati'l-Kur'an*'da böyle bir kurala uyulmamış, kavramın tefsiri ele alınarak harf sırasına göre tefsir etme kuralı uygulanmıştır. Harfler ise *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevazir*'in aksine bab olarak ele alınmıştır. *Tefsiru Luğati'l-Kur'an*'da bu kavramların tefsirinde birçok eklemeler ve *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevazir*'e nazaran ziyadeler mevcuttur. Bu farklara değinmek gerekirse;

Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevazir'de "تفسير" اسم hiç geçmemesine rağmen *Tefsiru Luğati'l-Kur'an*'da altı vecihle tefsiri yapılmıştır.(şehidalipaşa varak[1/3]) bunlar;

على ستة أوجه: المسمى، الصفة، التوحيد، التسمية، الأصنام، المثل

Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevazir'de (İbnü'l-Cevzi, 1987) "الأمر" باب olarak ele alınan emr kavramı onsekiz vecih, *Tefsiru Luğati'l-Kur'an*'da onaltı vecih şeklinde tefsir edilmiştir (şehidalipaşa varak[2/3]) Bunlar;

على ستة عشر وجهاً: الدين، القول، العذاب، عيسى بن مريم، قتل بيدر، فتح مكة، فتح بني قريظة، القيامة، القضاء، الوحي، الأمر بعينه، الذنب، النصر، الشأن، الفعل، الغرق، الكثير.

Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevazir'de ziyade olarak الموت المشورة kavramları zikredilmiş, عيسى بن مريم ise hiç ele alınmamıştır.

Yine başka bir örnekte; "الزُوج" تفسیر *Tefsiru Luğati'l-Kur'an*'da (varak[1/29]) üç vecih olarak tefsiri yapılırken على الوسع، القصر، النجم، أوجه: ثلاثة *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevazir*'de hiç ele alınmamıştır.

Keza, "التوبة" تفسیر *Tefsiru Luğati'l-Kur'an*'da (varak[1/36]) üç vecih tefsir yapılırken الرجوع، التجاوز، الندم، على ثلاثة أوجه: *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevazir*'de hiç ele alınmamıştır.

على خمسة أوجه: الخبر، القول، القرآن، القصة، تفسير "الحديث" (varak [1/51]) "Tefsiru Luğati'l-Kur'an'da (varak [1/51])" Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevazir'de dört vecih olarak ele alınmış ve القول hiç zikredilmemiştir.

Tefsiru Luğati'l-Kur'an'da herbir bab'a yani harfe Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevazir'e göre kitaba geçildiği zaman, o bab da tefsiri yapılacak kavramlar sırasıyla zikredilir. Mesela,

باب ذكر الباء

بُدَّةٌ، برج، بهتان، بعث، بيوت، بيع، بقية، باب، باء، برهان، بلاء، بإذن الله، بصير، بعلى، بنيان، بضاعة، بسط، بأس، بر، بغى، باطل، بطش، برق، بحر، بدل، براح، بخس

Daha sonra ise tek tek herbir kavramın vecihleri zikredilerek tefsirine başlanır. Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevazir'de her bir kitaba başladığında بابا وهو سبعة عشر بابا dedikten sonra kaç vecih olduğunu, أبواب العشرة، أبواب السبعة، أبواب الوجيهين، gibi zikrederek, kavramların tefsirine giriş yapar.

Tefsiru Luğati'l-Kur'an'da mesela bir kavramın tefsirine başlarken önce "الحجاب" tefsiri diye başlık atar sonrada على فوجه منها: الحجاب يعني "الخيال". قوله في سورة ص [33/38]: {حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ}.

الثاني: الحجاب يعني "الساتر". قوله تعالى في سورة الأحزاب [53/33]: {وَإِذَا سَأَلْتُمُوهُنَّ مَتَاعًا فَسَأَلُوهُنَّ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ} يعني الساتر؛ كقوله [في سورة مريم، 17/19]: {فَاتَّخَذَتْ مِنْ دُونِهِمْ حِجَابًا} يعني أرخت ستراً.

الثالث: الحجاب "الآفة المانعة". قوله تعالى في سورة حم عسق [الشورى، 51/42]: {مَنْ وَرَاءِ حِجَابٍ} كقوله [في سورة المطففين، 15/83]: {كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَ} بأفة مانعة لهم من الرؤية.

الرابع: الحجاب "الستور". قوله تعالى في الأعراف [46/7]: {وَيَبِيئُهُمَا حِجَابٌ} يعني ستوراً.

Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevazir'de ise önce hicabın sözlük anlamını vererek tanımını yapar;

الحجاب: الحاجز المانع من الإدراك. ويقال للأعمى: محجوب لأن بينه وبين الإدراك بالبصر مانعا

Daha sonra da tefsire giriş cümlesi olarak وجه اهل التفسير ان الحجاب في القران على اربعة اوجه giriş yapar.

5. SONUÇ

Kur'an-ı Kerim ve sözlükle ilgili ilimleri bir araya toplayan el-Vucuh ve'n-Nezair ilmi, Kur'an-ı Kerim'de mevcut olan bir lafızla ilgili uygun tefsirin yapılmasına ve böylelikle Kur'an-ı Kerim'in anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Kur'andaki dil ve bununla bağlantılı olan yapılar tam olarak incelenmeden metnin doğru bir şekilde anlaşılması ve genel yargılara ulaşılması beklenemez. Bu itibarla el-Vucuh ve'n-Nezair kitabı telif edecek bir âlimin, Kur'an-ı Kerim'in yirmi üç yıllık geçmişini çok iyi bilmesi, Arap dili ve belagatine çok iyi hâkim olması, Esbab-ı Nüzul, Garibu'l-Kur'an gibi birçok Kur'an ilimleriyle ilgili konuyu iyi bilmesi ve kavramış olması gerekir. Bu tür çalışmaların genel amacı bir nevi Kur'an-ı Kerim terimleri sözlüğü telif etmektir ki, bu da uzun bir ilmi tecrübeden sonra olur. Aslında el-Vucuh ve'n-Nezair Kur'an-ı Kerim ilimleriyle luğavi ilimlerin ve rivayet ilimlerinin müşterek işbirliğiyle yapılan başlı başına bir çalışma alanıdır. İslamiyet'e ve Müslümanlar'a hizmet etmek, onların birlik beraberlik içinde Allah Teâla'nın dinine sıkıca yapışmalarını sağlamak, Kur'an-ı Kerim'i anlamaya yönelik ilimleri bilmek ve kavramakla olur. Dolayısıyla Vucuh ve'n-Nezair ilminin bu konuda çok önemi vardır.

İbnü'l-Cevzi, kendisinden önce vücuda getirilmiş el-Vucuh ve'n-Nezair eserlerinin eksikliklerini ortadan kaldırmak ve yine Kur'an-ı Kerim ve ilimlerine hizmet etmek amacıyla eserini kaleme almıştır. Vucuh ve'n-Nezair ilmini o kadar çok kavramış, pekiştirmiştir ki, Nüzhetü'l A'yuni'n-Nevazir fi ilmi'l Vucuh ve'n-Nezair kitabını Tefsiru Luğati'l-Kur'an adıyla daha yararlı olabilir düşüncesiyle farklı bir metodla yeniden kaleme almıştır. İmam Suyuti, Kurtubi gibi birçok âlim İbnü'l Cevzi'den istifade edip onu kaynak almışlardır.

Tefsiru Luğati'l-Kur'an, isim itibarıyla farklı bir eser olarak görünse de eserin muhtevası bir vucuh ve nezair kitabıdır, hatta Nüzhetü'l A'yuni'n-Nevazir fi ilmi'l Vucuh ve'n-Nezair kitabının hemen hemen aynıdır. Bu isimde ve dünyada tek nüsha olarak bulunan bu yazma diğer Nüzhetü'l A'yuni'n-Nevazir fi ilmi'l Vucuh ve'n-Nezair nüshasından خ harfine kadar aynı zamanda metod itibarıyla de farklıdır. Sonuç olarak; İbnü'l Cevzi'nin Tefsiru Luğati'l-Kur'an isimli eseri Vucuh ve'n-Nezair litarütürü içerisinde önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Kur'an ilimleriyle uğraşan talebelere, Kur'an tercümesi veya mealıyla uğraşan akademisyenlere kaynaklık edebilecek çok kıymetli bir eserdir.

KAYNAKÇA

1. Alluci,(1965) Abdulhamid, Müellefatı İbni'l-Cevzi, Bağdad
2. Altıntaş, (2001) Ramazan, "İtikadi Açından İbnü'l-Cevzi'nin (ö. 597/1218)'nin Tasavvuf'a Yaklaşımı", İstanbul.Avcı, Casim,(1999,) Yavuz Yusuf Şevki, "İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec", DİA, İstanbul.

3. Bilmen, (1974), Ömer Nasuhi, Büyük Tefsir Tarihi, İstanbul.
4. Birişik, (1999), Abdülhamit “İbnü'l-Cevzi: Tefsir İlmindeki Yeri”, DİA, İstanbul.
5. Brockelmann,(1949) Carl, GAL çeviri: Neşet Çağatay, İstanbul
6. Cerrahoğlu, (1980), İsmail“Abdurrahman İbnü'l-Cevzi ve “Zadu'l-Mesir fi İlmi't-Tefsir” Adlı Eseri”, İstanbul.
7. Hanbeli, (1998), İbnü'l-İmad, Şezeratu'z-zeheb, Beyrut.
8. Harun,(1987), Abdüsselam Muhammed, Mu'cemu Mukayyemat İbn Hallikan, Kahire.
9. İbn Receb,(1952), Zeynüddin Ebu'l-Ferec, Kitabu'z-Zeyl ala Tabakati'l-Hanabile, Kahire.
10. İbnü'l-Cevzi, (1990), Ebülferec, Nasihu'l-Kur'an ve mensuhuh: nevasihu'l-Kur'an, Dımaşk.
11. İbnü'l-Cevzi, (1992), Ebülferec, Def'u şübehi't-teşbih bi-eküffî't-tenzih, Nşr. Hasan es-Sekkâf, 2.bs.), Amman
12. İbnü'l-Cevzi,(1986) Ebülferec, Acaibu Ulumi'l Kur'an, Kahire.
13. İbnü'l-Cevzi,(2001), Ebülferec, Saydu'l-hatır, Muhakkik: Abdülkadir Muhammed Atâ, Dâru-l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.
14. İbnü'l-Cevzi,(2005), Ebülferec, Adabu'l-Hasani'l Basri ve Zühdühü ve Mevaizihi, Beyrut.
15. İbnü'l-Cevzi, (1988), Ebülferec Ahbarü'l-hamga ve'l-muğaffelin, Muhakkik: Muhammed Ebu Şadî, Kahire.
16. İbnü'l-Cevzi, (2005), Ebülferec, Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevazir, Muhakkik: Muhammed osman Kahire.
17. İbnü'l-Cevzi,(1948), Ebülferec, Telbisu iblis, Darü'l-Hadis, Muhakkik: Eymen Salih Şa'ban
18. İbnü'l-Cevzî, (1987), Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsir, muhakkik: Ahmed Şemsuddin, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye Beyrut.
19. İbnü'l-Cevzî, (2006), Meşyahatu İbni'l – Cevzi, Muhakkik: Muhammed Mahfuz, Beyrut.
20. Katip Çelebi,(1592) Keşfü'z-zunun, Beyrut.
21. Kaysiyye, (1979) İmam İbnü'l-Cevzi ve kitabühü'l-Mevduat, Beyrut.
22. Mansur, (2004), Banka Hacer Muhammed, el-Fikrüt't-terbevi inde'l-İmam İbni'l-Cevzi el-Bağdadi, Beyrut.
23. Matar,(1992), Ahmet Fehim, “İbnü'l-Cevzi ve menhecühü fi't-tefsir”, Riyad.
24. Miknasi,(1970) Muhammed el-Miknasi İbnü'l-Kadi, Dürretü'l-hical fi esmai'r-ricat: Zeylu Vefeyati'l-a'yan, Beyrut.
25. Naciye, (1980) Abdullah İbrahim, “İbni'l-Cevzi: Fihristü kütübih”, Irak.
26. Nusayr, (1996), Yavuz- Avcı, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzi: arauhü'l-kelamiyye ve'l-ahlakiyye, Beyrut.
27. Sıbt İbnü'l-Cevzi,(1990), Ebülferec Mir'atü'z-zaman, Beyrut.
28. Süyuti, (1976), Celaleddin Tabakatü'l-müfessirin, Beyrut.
29. Taşköprizade,(1961) Ahmed Efendi, Mevzuatü'l-ulum, trc. Kemaleddin Mehmed Efendi, İstanbul.
30. Turgut,(1989) Ali, İbnü'l-Cevzi ve Tefsir Usulündeki Yeri, İstanbul.
31. Turun, (2008) Dilek Yavuz, Cennet ve Cehennemle İlgili Uydurma Hadisler: İbnü'l-Cevzi Örneği, (yayınlanmamış Y. L. Tezi)
32. Zehebi,(1985) Siyeru a'lami'n-nübela Beyrut.
33. Zehebi,(1956) Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, Tezkiretü'l-huffaz, Beyrut.
34. Zirikli,(1992) Hayrettin, el-A'lam, Beyrut.